

СЕКЦІЯ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

РЕЛІГІЙНО-ЕТИЧНИЙ БАЗИС РИМСЬКОГО ПРАВА

Бабанін В.В., здобувач
кафедри філософії і політології
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

У статті розкрито, що вивчення римського права тільки за правовими інститутами і нормами не дає реального уявлення про нього і є одностороннім.

У результаті дослідження доведено, що слово «мораль» походить від латинського «mores» (дослівно: звичай), що розуміється, як сукупність етичних, усіма визнаних і збережуваних цінностей. Звичаї предків (mores maiorum) стали зразком для пізніших поколінь і першоджерелом численних правових норм та інститутів, особливо інституту цензури.

Ключові слова: *релігійно-етичний базис римського права, мораль, звичаї предків, інститут цензури.*

В статтю раскрыто, что изучение римского права только по правовым институтам и нормам не дает реального представления о нем и является односторонним.

В результате исследования доказано, что слово «мораль» происходит от латинского «mores» (дословно: обычай), что понимается, как совокупность этических, всеми признанных и оберегаемых ценностей. Обычаи предков (mores maiorum) стали образцом для более поздних поколений и первоисточником многочисленных правовых норм и институтов, особенно института цензуры.

Ключевые слова: *религиозно-этический базис римского права, мораль, обычаи предков, институт цензуры.*

Babanin V.V. RELIGION AND ETHICAL BASIS OF ROMAN LAW

It is exposed, that the study of Roman law only after legal institutes and norms does not give the real idea about him and is one-sided.

It is well-proven as a result of research, that a word «moral» results from Latin «mores» (word for word: custom), that under stands as totality of ethic, all confessed and stored values. The customs of ancestors (mores maiorum) became a standard for later generations and original source of numerous legal norms and institutes, especially to institute of censorship.

Key words: *religiously-ethic base of Roman law, moral, customs of ancestors, institute of censorship.*

Постановка проблеми. Римське право пройняте, за загальним визнанням, початком універсальності, «що знайшло своє остаточне завершення у знаменитому Зводі Юстиніана і в такому вигляді заповідане новому світу» [17, с. 15], являє собою, тим не менш, суто національний феномен, що має ті невлімово-специфічні римські риси, які, на наш погляд, не могли бути рециповані ні середньовічною, ні сучасною Європою, як не може бути перейнятий «дух часу, дух епохи».

Римське право виникло і розвинулося на власному політичному, філософсько-релігійному і культурно-етичному підґрунті, і не може бути зрозуміле без вивчення цієї «кореневої основи» права Стародавнього Риму.

Ступінь розробленості проблеми. Для самих римлян питання про походження права не було питанням з віддаленої історичної або теоретичної області, тому в джерелах, що дійшли до нас, ми знаходимо деякі міркування на цю тему. Тут слід зробити невелике зауваження і вказати, що, незважаючи на те, що правове життя римлян характеризувалося багатограним розвитком професійної юриспруденції, розвитку науково-теоретичного знання і досліджень («добування і розробки

наукового світла заради нього самого, заради знання і пояснення явищ») не було [16, с. 213]. Системні уявлення про право у Стародавньому Римі ще тільки закладалися і, звичайно, були далекі від повноти і завершеності.

Наукова обробка римського права починається в дуже пізній період римської історії – у століття Антонінів, і «блискучий період цього права переживає саме Західно-Римська держава, що дала йому початок, переселившись на ґрунт Візантії» [6, с. 170].

«Головна перевага римської юриспруденції полягає в тонкій розробці практичного боку права... Але римських юристів мало цікавила історія права: їх історичні повідомлення є випадковими й уривчастими. Їх мало цікавила також теорія права; лише зрідка вони намагаються дати відомому положенню те чи інше філософське обґрунтування, причому далеко не завжди таке обґрунтування буває вдалим» [17, с. 155]. Разом із тим у своїх коментарях і відповідях щодо конкретних справ, у творах навчального профілю (наприклад, інституціях) римські юристи торкалися і загальнотеоретичних положень. Але до формулювання загально-правових принципів і визначень римські юристи підходили досить



обережно, віддаючи перевагу детальній обробці конкретних правових питань, і лише на цій основі роблячи ті чи інші узагальнення. Римські юристи не прагнули вироблення всіх правових дефініцій: більше того, часто вони оголошували, що не можуть точно визначити поняття і наполягали на тому, що його розуміння треба придбати з самого життя. Звідси відомий вислів: «Усяке визначення небезпечне», що впливає з положення юриста I–II ст. Яволена: «У цивільному праві усяке визначення є небезпечним, бо мало випадків, коли воно не може бути спростоване».

Усе це необхідно мати на увазі, коли в теоретичних питаннях права дослідники звертаються безпосередньо до дефініцій римських юристів, які, на наш погляд, не можна розглядати поза загальним світоглядним контекстом, і які стають зрозумілими тільки в сукупності з іншими джерелами. Особливу роль серед таких джерел відіграє широка творчість М.Т. Цицерона, який приділяв значну увагу проблемам держави і права.

Так, лаконічний вираз Модестина про те, що усе право або введено угодою, або встановлено необхідністю, або закріплене звичаєм, по суті, доповнюється поясненнями М.Т. Цицерона: «Звідки з'явилося право народів (*ius gentium*) і навіть наше право, зване цивільним (*ius civile*), звідки правосуддя (*iustitia*), вірність (*fides*), справедливість (*aequitas*)? Звідки сумлінність, помірність, огида до ганебних вчинків, прагнення до похвал і пошани, звідки стійкість у працях і безпеці? Все це виходить від тих людей, які, коли це завдяки філософським вченням склалося, звичаями підтвердили одне, інше зміцнили законами» [19, с. 48].

М.Т. Цицерон вважав, що для того, щоб знайти джерело законів і права, необхідно зрозуміти, «наскільки великою є сила найкращих якостей людського розуму, яким є завдання, для виконання і завершення якого ми народилися, і який зв'язок між людьми» [19, с. 155]. «Я буду шукати коріння права у природі... Усією природою правлять воля, розум, влада, думка, веління безсмертних богів» [19, с. 157]. Ці цицеронівські умовиводи в основі своїй мають концептуальний характер, вказуючи на філософсько-релігійну основу римського права і його тісний зв'язок із тими моральними категоріями, які склали суспільний ідеал Риму.

Точніше охарактеризувати поняття римлян про право дозволяє етимологія слова *ius*, бо, як вказував М.Т. Цицерон, «уся наша мова заснована на уявленнях народу» [19, с. 156], і «етимологія є одним із промовистих і достовірних джерел первісних поглядів народів» [8, с. 80]. Видається, що етимологічне коріння і семантика лексичного шару латинської мови зберегла первозданне значення вербальної «відгомону» античної епохи.

А.І. Немирівський пише: «Вже в першій таблиці законів (Законів XII таблиць) ми стикаємося з поняттям *ius*, яке одним словом не перекласти. Це релігійна формула, що виражає елемент насильства, а не справедливості (санскритське *ju*, слов'янське *ярмо*). Історичний підхід до римського права повинен вклю-

чати етимологію його термінів, яка зберігає справжню, не замутинену тлумаченнями римських юристів та істориків первісну суть римського права як психологію та інструмент насильства над особистістю» [12, с. 48]. Можна не погодитися із вживанням слова «насильство» стосовно характеристики римського права, а також таким твердженням, що «насильство – це основний закон римського життя...» [12, с. 49], яке здається занадто експресивним і категоричним. Проте думка вченого, що суспільне життя римлян ніяк не збігається із сучасним розумінням свободи, являючи собою систему досить жорсткого регулювання усіх її сторін, свого роду ідеологічної авторитаризму, у цілому є вірною.

Тут доречно оскаржити самого Ульпіана, який вказував: «Тому, хто вивчає право, треба, насамперед, дізнатися, звідки походить слово «*ius*» («право»). Воно отримало свою назву від *iustitia* – правда, справедливість...». Насправді ж саме слово *iustitia* походить від слова *ius*: в античності ще не було чіткого уявлення про кореневу основу слова і про утворення нових слів за допомогою суфіксів [14, с. 19].

Сучасна лінгвістика на основі методів етимологічного аналізу вказує на безперечну спільність латинського *ius* не тільки із санскритським *ju*, а й старослов'янським *уза* (у сучасній російській – *узы*), які мають значення «ланцюги, кайдани, пута; все, що прив'язує або пов'язує морально, обмежує, стискає» [5, с. 478].

Прикметно, що в самій латині *ius* сходинить, як вказує один із найавторитетніших латиністів І.Х. Дворецький, до віддієслівних іменників *iussum* – наказ, веління, припис [7, с. 433]. У зв'язку з цим О.А. Омельченко справедливо зазначає, що «у вихідному, філологічному значенні цього слова (за допомогою чого виражається і загальне духовне уявлення національної культури про ту чи іншу категорію) відсутнє будь-яке сполучення із уявленням про справедливе, подібно до того, як в аналогічне російське слово «право» іманентно увійшло поняття «правоти», «правди» [13, с. 13–14].

Видатний знавець латинської риторики і римського права Дж. Віко (1668–1744 р.р.) вважав, що римляни називали правом (*ius*) скорочення від стародавнього *iouis* – імені верховного божества римського пантеону Юпітера. Таким чином, видається цілком обґрунтованим твердження, що головною характеристикою вихідного поняття про право є обов'язковість, яка спирається на підпорядкування силі влади.

Цей висновок є дуже важливим, тому що з нього випливає, що сам термін *ius privatum* (приватне право) римляни розуміли як «обов'язковість, приписи у приватній сфері» [18, с. 20]. І в цьому радикальне розходження між сучасним розумінням права у суб'єктивному розумінні і римським праворозумінням. Р. Іерінг, справедливо вказуючи, що «римляни розуміли під *res publica*, *ius publicum* і т. д. щось зовсім інше, ніж ми уявляємо собі під відповідними виразами нашої мови», запропонував чудове, на наш погляд, тлумачен-

ня латинського *ius*: «*ius* є зв'язкою, нормою права; а саме: *ius* в об'єктивному розумінні є те, що пов'язує усіх, на усіх накладає обов'язок..., *ius* у суб'єктивному розумінні – те, що зв'язує тільки окрему особистість...» [8, с. 180, 187–188].

Таким чином, етимологія терміна *ius* дозволяє говорити про такий його однозначний смисловий відтінок, як «примус, владне розпорядження, тягар, обов'язок», те, що тепер прийнято називати «імперативом». І якщо в сучасній юридичній літературі вказується, що право сфокусовано на суб'єктивних правах окремих осіб і націлене на те, щоб визначити і юридично забезпечувати обумовлену правом свободу їхньої поведінки [1, с. 58], то римляни вже на понятійно-мовному рівні виділяли у праві – *ius*, насамперед, властиві поняттю права якості необхідності і повинності.

Звичайно, сутність цього примусу, як уже вказувалося, була зовсім іншого характеру, ніж примус у сучасному розумінні: «форма правового як обов'язку, так і закону сприймається зараз як мертва, холодна буква, як кайдани...» [3, с. 50]. Римське праворозуміння не відкидало поняття свободи дій, але свободи як свідомого вибору саме тієї лінії поведінки, яка пропонувалася, бо горді собою римляни були впевнені, що для стійкості держави є необхідною не рабська покора, а добровільне пожертвування – *animus donandi* (дослівно: «дарує душа»). Не випадково улюбленим, за визначенням М. Бартошека, терміном права Юстиніана був *liberalitas* (спосіб думок і дій, належний вільній людині), який розумівся як шляхетність, щедрість, дар, вчинений із щедрості, з доброї волі, без будь-якої компенсації [2, с. 204].

Метою цього теоретичного дослідження є аналіз релігійно-етичного базису римського права.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до розгляду філософсько-релігійної та етичної основи римського права, зазначимо, що не тільки на перших етапах свого формування, а й в усі часи дії римського права юридичні норми виступали в єднанні з релігійними і етичними нормативними положеннями, які пізніше були посилені філософськими вченнями.

В основі архаїчного сакрального права, що виникло в Римі в VIII ст. до н. е., лежала ідея Божої волі, тому на ранній стадії розвитку давньоримської правової думки право виступало, як щось дане Богом і позначалося терміном *fas* («веління неба, богів»). Це право являло собою систему норм, покликаних упорядкувати відносини між людьми і богами, і пов'язаних із зобов'язаннями суворого дотримання ритуалів, жертвопринесень і культів.

«Закони законів» (*Leges sacrae*) – «священні закони», за свідченням М.Т. Цицерона, містили вимогу звертатися до богів чистими, проявляти благочестя і відмовлятися від розкоші; того ж, хто робив інакше, карало саме божество» [19, с. 180].

На відміну від *fas*, світське право в подальшому отримало назву *ius*, під яким стали розуміти право взагалі, що охоплює як право природне (*ius naturale*), так і все те, що в по-

дальшому почали називати позитивним правом (у самій римській юриспруденції такого поняття не було) – звичайне право, закон (*lex*), едикти магістратів, установлення принципів, конституції імператорів і т. д.

Таким чином, *fas* було комплексом релігійних норм про те, що боги дозволяють людям, на відміну від юридичних приписів і норм. *Ius* розглядалося в якості встановленого людьми, і, отже, мінливого, здатного до розвитку права. Обов'язкова сила *ius* мала за основу «загальну згоду» римського народу, і недотримання його норм порушувало тільки інтереси людей. *Fas* спиралося на волю богів, отже, воно є незмінним, поки самі боги не захочуть якихось нововведень, і порушення його ображало богів і здавалося римлянам порушенням божественної волі і злочином проти богів. *Nefas* – це те, що боги забороняють людям, беззаконня, гріх, образа богів, сакральна провина, яка піддавала винного помсті богів. До *nefas* належали норми, що стосуються грубого зловживання батьківською владою, тяжкої образи батька, осквернення культу, святинь або могил (блудність), порушення гостинності і т. д., а також норми, що містять сакральні санкції. Покарання людини, яка порушила норми сакрального права (така людина називалася *sacer*), було для суспільства суворо обов'язковим, тому римляни вірили, що цим можна умилювати розгніваних богів; в іншому випадку «свою злобу боги можуть перенести на все суспільство, бо воно відповідає як перед чужими народами, так і перед богами за проступки своїх співчленів; караючи злочинця, воно очищає і його, і себе» [8, с. 238]. Між *fas* і *ius* не було протиріччя, навпаки, одне підтримувало інше. Це нерозривний внутрішній зв'язок *fas* і *ius* наочно виявлявся в нормах публічного права: наприклад, кожна державна посада вимагала клятвенної обіцянки сумлінної служби, будь-який громадський обов'язок супроводжувався присягою. Трибуни були поставлені під захист релігійних норм, і той, хто публічно образив трибунів, оголошувався *sacer*.

Необхідно вказати, що в період пізньої імперії сенс поняття *fas* дещо змінився: під ним стали розуміти релігійно-моральний устрій світу, на відміну від *ius* як правопорядку, встановленого людьми.

Р. Йерінг бачив причину розмежування *fas* і *ius* у тому, що держава мала за мету «привернути весь народ до служіння богам, і саме не за власною волею, але за допомогою правового примусу». «Держава з її порядком поставлена релігійним актом посвячення під заступництво релігії, деяким чином зроблена божественним храмом, в якому нічого не сміють змінювати без волі богів, що у ньому мешкають. Хто скоює злочин проти цього священного порядку держави, грішить тому й проти богів» [8, с. 252].

Не погоджуючись з думкою С.А. Муромцева про те, що релігійна форма не відігравала особливої ролі в історії римського права [11, с. 65], вкажемо, перефразовуючи слова Е.В. Ільєнкова, що «боги, герої відіграють тут роль ідеального зразка, у згоді з яким суспільний організм формує у своїх індивідах



реальні сили і здібності; освіта – прилучення до сформованої культури – здійснюється через всебічне наслідування цього ідеального прообразу, а засвоєні норми життєдіяльності усвідомлюються і сприймаються, як божественні заповіді, як заповіді предків, які мають силу незаперечної традиції, силу вищого закону, що визначає волю і свідомість індивідів» [9, с. 63].

Те, що в основі права було присутнім релігійне начало, підтверджується і лінгвістичними зіставленнями: частина правової норми, що накладає покарання – *sanctio* – походить від поняття «*sanctus*» (святий), судова присяга (*sacramentum*) від «*sacrum*» – священний [18, с. 9].

На думку римлян, «людське суспільство – це установа богів, тому зазіхання на нього супротивить богам» [19, с. 389], а організація розумних суспільних відносин неможлива не тільки без правових норм, а й без моральної сфери. Моральна сфера в римському праві є невіддільною від правової не тільки в найдавнішу пору історії римської держави, коли мораль, релігійні приписи та звичаї ще складають одне ціле: на наш погляд, мораль є іманентною стороною римського права.

Звичайно, не викликає сумніву, що право і моральність не є чужими або протилежними поняттями. Як вказував А.Ф. Коні, «по суті, джерело у них спільне, і дійсна їх різниця повинна складатися, головним чином, у примусовій обов'язковості права в порівнянні із вільною реалізацією моральності...» [10, с. 25].

У сучасній юридичній літературі при визначенні характерних рис, що відрізняють мораль від права, вказується: «Зміст моралі найбезпосереднішим чином зосереджено на обов'язках, відповідальності людей за свої вчинки. Право ж покликане, в першу чергу, «говорити про права»...» [1, с. 58].

Однак римське право у цьому розумінні є унікальним, являючи собою зразок синкретичної єдності права і моралі, і відоме питання Горація: «Що значать закони без моралі?», є питанням не стільки риторичним, скільки відображає реально існуючий у Римі нерозривний зв'язок правових поглядів із моральними ідеалами, зосередженими на обов'язках. Багато правових інститутів мали за свою основу моральність, а багато моральних норм у римському суспільстві були юридично обов'язковими, що створювало в цілому всеосяжну систему нормативного контролю, яка забезпечувала розвиток суспільства на основі системи римських цінностей. «Виконання, що суперечить добрим звичаям, вважається нездійсненним», «Ми не можемо укласти угоди ні в порушення закону, ні в порушення добрих звичаїв» [15, с. 9].

Висновки. Вивчення римського права тільки за правовими інститутами і нормами не дає реального уявлення про нього і є одностороннім. На таку особливість вказував П. Гіро: «Якщо звернутися до юристів, вивчаючи устаї лише за законодавчими текстами, то вони в найпохмуріших кольорах зобразять становище жінки у Стародавньому Римі. Але якщо залишити осторонь на час юридичні формули і подивитися, як визначалося становище жінки на підставі традицій і звичаїв, яке місце вона займала в суспільному житті, то картина буде іншою...» [4, с. 60].

Слово «мораль» походить від латинського «*mores*» (дослівно: звичай), що розуміється як сукупність етичних, усіма визнаних і збережуваних цінностей. Звичаї предків (*mores maiorum*) стали зразком для пізніших поколінь і першоджерелом численних правових норм та інститутів, особливо інституту цензури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев С.С. Философия права. / С.С. Алексеев – М.: Норма, 1998. – 336 с.
2. Бартошек М. Римское право (понятия, термины, определения) / М. Бартошек – М.: Юридическая литература, 1989. – 448 с.
3. Гегель Г. Философия права. / Г. Гегель – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
4. Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян. – М.: Изд-во И.Д. Сытина 1913. – 608 с.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т-4. / В.И. Даль – М.: Олма-Пресс, 1980. – 700 с.
6. Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н.Я. Данилевский – М.: Институт русской цивилизации, Благословение, 2011. – 816 с.
7. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. / И.Х. Дворецкий – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с.
8. Йеринг Р. Дух римского права на различных ступенях его развития. / Р. Йеринг – СПб.: Тип. В. Безобразова и Ко, 1875. – 321 с.
9. Ильенков Э.В. Философия и культура. / Э.В. Ильенков – М.: Издательство политической литературы, 1991. – 464 с.
10. Кони А.Ф. Собрание сочинений в 8 томах. Т-6. / А.Ф. Кони – М.: Юридическая литература, 1969. – 130 с.
11. Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима. / С.А. Муромцев – М.: Книга по требованию, 2012. – 733 с.
12. Немировский А.И. История Древнего мира: античность. / А.И. Немировский – М.: Русь-Олимп, 2007. – 926 с.
13. Омельченко О.А. Римское право: ученик. / О.А. Омельченко – М.: Остожье, 2000. – 208 с.
14. Откупщиков Ю.В. К истокам слова. Рассказы о науке этимологии. / Ю.В. Откупщиков – СПб.: Авалон, 2005. – 352 с.
15. Павел Юлий. Пять книг сентений к сыну. / Юлий Павел – М.: Зерцало, 1998. – 288 с.
16. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. / Л.И. Петражицкий – СПб.: Лань, 2000. – 608 с.
17. Покровский И.А. История римского права. / И.А. Покровский – СПб.: Летний Сад, 1998. – 560 с.
18. Темнов Е.И. Латинские юридические изречения. / Е.И. Темнов – М.: Право и закон, 2003. – 384 с.
19. Цицерон М.Т. О Законах / М.Т. Цицерон. Диалоги. – М.: Наука, 1966. – 224 с.